
Államorvostan a felvilágosodás kori Magyarországon

Enlightenment State Medicine in Hungary

Schultheisz Emil Prof. Dr. em.

Initially submitted October 20, 2010; accepted for publication November 5, 2010

Abstract:

The philosophy of the age of the enlightenment created and established – besides the general development of medicine – a new and separate medical issue, the public health. First it was named „medical police” (politia medica, medizinische Polizey), later „state medicine” (Staatsarzneykunde). The literature of the 18th century Hungarian public health begins with the book of Z.T. Huszty, the „Diskurs über die medizinische Polizey” written in German. The most important Hungarian works of the age bearing the mark of common weal and usefulness - covering every bough of public health - were the university handbooks of J.Plenk, J.J.Schraud, and of F. Bene written in Latin and that one of Sámuel Ráczy written in Hungarian. The subject of the present treatise is an outline of this literature.

Keywords: Medicine in 18th century, public health, state medicine, medical police, ZT Huszty, J.J. Plenck, F. Schraud, F. Bene, S. Ráczy

Kulcsszavak: 18. századi medicina, közegészségügy, államorvostan, orvosi rendőrség, Huszty Z.T., Plenck J.J., Schraud F., Bene F., Ráczy S.

A klasszikus hygiene a görög felvilágosodás szülötte. Az újkor közegészségügye az angol és az azt követő francia felvilágosodás során bontakozik ki, a kor új gondolata, a „közjó és hasznosság” jegyében. Az orvosi gondolkodás számára ez annak a régi felismerésnek az újrafogalmazását jelentette, mely szerint a medicina feladatát nem egyedül a gyógyításban kell keresni, hanem ésszerű módon a betegségek megelőzésében is.

A felvilágosult abszolútizmus felismerte e téren az egészségügy jelentőségét, s - a kornak megfelelően - központi irányításának szükségességét. Az orvostan és az államtudomány egymáshoz közelítő gondolataiból fakadóan, a 18. század második felében kialakul a medicina egy új ága: a mai közegészségügy elődje, az ún. orvosi rendészet. Az elnevezés változó: politia medica, Medizinische Polizei, tehát orvosi rendőrség, orvosi rendészet,

később Staatsarzneikunde, államorvostan. Egymagában fedi korunk public health és hygiene fogalmát.

Az egészségügy új korszakát Magyarországon Huszty Zakariás Teofil munkássága nyitja meg, aki főművében az új tudományt így definiálja: „Az orvosrendészet az a tudomány, mely magában foglalja azon alapelveket, melyek szerint az állam gondoskodik az alattvalók egészségének és életének fenntartásáról. Elméleti tudomány, de ha az uralkodó ilyen utasítást ad, gyakorlati lesz” Rácz Sámuel (1744-1807) az első magyar nyelvű orvos-sebész tankönyvben „A’ borbélyi tanításoknak ... második darabjában” (1794) erről következőképpen ír: „Az a tudomány pedig, a’ melly azokat a’ dolgokat meghatározni tanítja, mellyek’ által a’ népek egészsége fenntartatik, és az életére jó gond viseltetik, Orvosi Politikának mondattik”.

Az a gondolat, ami e diszciplína legnevesebb európai tudósát, J.P. Frankot (1745-1821), Magyarországon pedig Husztyt e tárgyának, mint önálló diszciplínának művelésére indította, eredetileg nem orvostól, hanem a bécsi egyetem nagyhírű professzorától, Joseph von Sonnenfelstől (1739-1817) származik, aki az államtudományt adta elő, s a császárnő, majd II. József tanácsadója volt. A birodalom, s benne hazánk egészségügyi szervezetének létrehozását célzó udvari intézkedések kiadásában Van Swieten mellett meghatározó szerepe volt Sonnenfels bárónak, aki a felvilágosodás eszméiből fakadó törvénykezés egyik legnevezetesebb teoretikusa. A közigazgatásról szóló híres könyvében (Grundsätze der Polizey-, Handlungs- und Finanzwissenschaft I-III, 1765-1776) nagy alaposítással fejti ki azoknak az intézkedéseknek elméleti alapjait és végrehajtásukat, melyek az állam biztonságának fenntartásához, a társadalom egészségének, az alattvalók biztonságos életének megőrzéséhez és az általános „emberi boldogság” előmozdításához szükségesek. Szó esik,

és pedig igen részletesen, az egészségügyi ellátás állami feladatairól, a közszolgálatot teljesítő orvosok és az egészségügyi személyzet munkájáról és jogviszonyáról, egészségügyi intézmények felállításáról és működéséről. Szól a szorosabb értelemben vett közegészségügyi kérdésekről, még az élelmiszertisztaság, a köztisztaság ügye és a kuruzslás elleni küzdelem sem marad ki javaslatok közül.

A közegészségügy érdekében hozott rendelkezések a felvilágosodást megelőzően csak közvetett és jelentéktelen mértékben szolgálták az egyént. Sem a koraközépkor leprosoria, sem a későközépkor karantén állomásai létesítésének nem humanitárius indítéka volt, nem az egyén céljait szolgálta. A kórházak létrehozásának, a magistratus által fenntartott szegénybeteg-ellátásnak is csak részben volt karitatív, humanus indítéka, az elkülönítést a félelem diktálta.

A 18. század egészségügye egyaránt kívánta szolgálni az egyént és az államot. Új gondolata az egészségügy terén is a „közjó”-hoz és „hasznosság”-hoz vezető útnak világos megfogalmazása az államrezon szellemében. Így lett egyértelmű, mintegy kötelező erővel állami feladat az egészség védelme, a betegekről, mint egyénekről és alattvalókról való gondoskodás megszervezése mindama tényezők figyelembevételével, amelyekkel az állam

érdeke összefügg, beleértve még a nép műveltségének bizonyos fokú emelését, ezen belül pedig orvosi és egészségügyi felvilágosítását is. Ennek a feladatnak elméleti alapjait és megvalósításának módját tárgyalják - hazánkban elsőként - Huszty írásai.

A tárgy Európa szerte elismert, hazájában mégis alig akceptált, s valójában itthon ma sem igazán ismert tudósa, raszinyai Huszty Zakariás Teofil a dunántúli Ruszton született 1754. március 13-án, kismemesi családban. Gimnáziumi tanulmányait az 1557 óta működő nagy hírű és nagy hagyományú soproni evangélikus líceumban kezdte és folytatta. A gimnáziumot bevégezvén 1771-ben a bécsi egyetem orvosi fakultására iratkozik be. Huszty bécsi tanulmányainak idején, néhány igazán kiváló tanára ellenére a híres bécsi fakultás színvonala stagnált, nem felelt meg annak a várakozásnak, mely Husztyt arra készítette volna, hogy tanulmányait itt folytassa tovább. Erről ő maga számol be, később tárgyalandó, németül irt főművének első kötetében.

A bécsi orvosi fakultás újjászervezője, a nagyszombati egyetem orvosi karának kezdeményezője és organizátora, van Swieten sok mindent megreformált, írja Huszty, de a „régimódi szellemet nem tudta teljesen kiirtani, halála után pedig nem sokan követték”. Husztyt viszont a tudomány legújabb eredményei már hallgató korában is érdekelték, messze a curriculumon túl.

Az egyetem „régimódi” jellege, az orvosi iskola szemlélete - bár klinikai gyakorlatát Huszty sem kifogásolta –, és az igen kifejezett vallási intolerancia készítették a felvilágosodás ideáiért lelkesedő evangélikus fiatalembert, hogy elhagyja Bécset.

Nagyszombat egyetemének és professzorainak jó híre, felvilágosultabb szelleme, toleranciája vezette az 1773/74-es bécsi szemeszter befejeztével az újonnan nyílt orvosi fakultásra.

Nagyszombatban Huszty valóban azt találta, amit remélt: magas nívót és szabadabb szellemet, tudós és főként nagyon lelkes fiatal (30-35 éves!) professzorokat, akik a bécsi egyetem virágkorában végezték ott tanulmányaikat. Valamennyiüket még van Swieten választotta ki erre a posztra tanítványai közül. Van Swieten szellemét vitték az új orvosi fakultásra, ahol az ő halála után is ebben a szellemben dolgoztak és tanítottak a fiatal professzorok.

Licenciátusának megszerzése után, 1776- ban gyakorló orvosként Pozsonyban telepedett le. Pozsony ez időben az ország fővárosa volt. A legjelentősebb hatóságok és hivatalok, mindenekelőtt a helytartótanács székhelye. Ennek keretei között működött a legfőbb orvosi-egészségügyi hatóság, előbb mint bizottság, „Comissio in re sanitatis”, 1783 óta mint jelentős hatáskörrel rendelkező osztály, „Departementum Sanitatis”, amellyel Huszty is kapcsolatban állt.

Pozsonyban jelent meg, jóllehet német nyelven, az első magyar tudományos folyóirat, az „Ungarisches Magazin”, amelyet 1781-ben Windisch Károly Teofil (1725-1793) Pozsony későbbi polgármestere alapított. Első számában közli Huszty új szemléletű tanulmányát:

„Elmélkedések a magyarországi emberről fizikai felépítése alapján” („Versuch über den Menschen in Ungarn nach seiner physischen Beschaffenheit”). Ez a négy folytatásban

megjelent terjedelmes tanulmány már az orvosi rendészet számos kérdésével is foglalkozik, az orvosi rendészetet tárgyaló monográfiája vázlatának tekinthető. A mű a közegészségügynek első, bizonyos teljességre törekvő tárgyalása hazánkban. Valójában ezzel kezdődik a 18. századi magyar közegészségügyi irodalom.

Husztyn sem mindennapi praxisa, sem városi orvosi teendői nem gátolják abban, hogy elméleti kutatásait, olvasmányait, s ezekből leszűrt szakirodalmi munkásságát folytassa. 1786-ban jelenik meg legjelentősebb műve: a kétkötetes, ezer oldal terjedelmű „Diskurs über diemedizinische Policey” (Eszmefuttatás az orvosi rendőrségről). A mű Johann Peter Frank (1745-1821) „System einer vollständigen medizinischen Policey” című korszakalkotó orvosrendészeti, illetve államorvostani-közegészségügyi munkájából indul ki.

Husztyn Diskurs-a korszak egyik megjelenítője az orvostan és az egészségügy 18. századi irodalmában. Elméletében a felvilágosodás filozófiáját követve, gyakorlatában a felvilágosult abszolútizmus rendelkezéseinek megfelelően törekedett a „hasznosság” szem előtt tartásával a „közjó”-ra.

A Diskurs Frank művének első négy kötetét követően jelenik meg. Husztyn maga írja bevezetőjében, hogy ezek számára alapul szolgáltak. Saját I. és II. kötetéhez sok részt excerptált, sőt egyeseket át is vett. Főleg a tárgyalt diszciplína fogalmi meghatározása, az orvosi felvilágosítás, a lakókörnyezeti- és az ételmezszerhygiene, a nevelésről, a káros szokások elleni küzdelemről szóló fejezetrészek származnak Frank I. kötetéből. A II. kötet első kétszáz oldaláról a gyermekkor, az iskoláskor, az egészségmegőrzés, a házasság higiéniájára vonatkozó egyes részletek, leírások kerültek Husztynhoz. Mindez azonban a forrás pontos megjelölésével, („eddig a forrás” olvassuk a II. kötet 132. lapján), önálló gondolatokkal kiegészítve. Plágiumról tehát nincsen szó. Olyannyira nem, hogy a jól ismert német orvosprofesszor, J. Stoll (1769-1848), aki Franknak és Husztynak egyaránt kritikusa, s maga e tárgynak igen jeles művelője, megjegyzi, hogy ebből a forrásból (t.i. Frank könyvéből) mindenki merített, aki az orvosi rendészetről írt, „még maga rasztynai Husztyn Z. T. is ...”. J.P. Frank véleménye is elismerő Husztynról. Munkája IV. kötetének befejezésekor,

1788 első felében még nem ismerte Husztyn. Miután megkapta könyvét, saját negyedik kötetének függelékében így ír: „Csak miután ez a könyv nyomdába került, kaptam meg Husztyn úrtól a Diskurs über die medizinische Policey-t. Ha ez a hasznos munka hamarabb kerül a kezembe, úgy néhány dolgot felhasználhattam volna belőle”

Az új, még távolról sem elfogadott tan, amit Husztyn oly erőteljesen – s külföldön nem kevés sikerrel - képviselt, igen világosan tükröződik pl. abban a teljesen originális fejezetben, mely a felső-magyarországi bányavidék helyzetét és higiéniés viszonyait ismerteti.

A bányászok foglalkozási betegségeit vizsgálva nem annyira az egyes kórformák anamnézise és terápiája foglalkoztatja, mint inkább a szociális helyzet és a munkakörülmények, amiben létrejöttek. Ennek megfelelően javaslatai – mindig az államrezon jegyében – igen korszerűnek hatnak ma is. Szervezett és rendszeres orvosi kezelés és gyógyszerellátás, az üzemi állapotok javítása, amennyiben túl kicsi a bánya, állami támogatással, szerepelnek a javaslatok között. Az államnak kötelessége és egyben érdeke, hogy azokat az osztályokat, melyek „felvirágoztatják”, egészsége megtartása céljából privilegizálja, szemben azokkal, akik erre kevésbé szorulnak rá.

Különösen ezt a fejezetet emeli ki recenziójában Stoll, aki Frank nagy művében éppen azt hiányolta, amit Huszty, úttörőként felvett rendszerébe. Husztyt magát az orvosi rendészet területén Magyarország vezető orvos-személyiségeként aposztrofálja, s előkelő helyet jelöl ki számára az európai szakirodalomban.

Stoll igazán kompetens véleménye szerint Huszty azáltal, hogy a Frank által 1786-ig nem tárgyalt, illetve ezt követően is hiányzó diszciplinákat felvette orvosi rendészeti systemájába, ezt az új tudományt „teljessé tette”.

Huszty korának minden társadalmi bajával orvosi és egyben filozófiai alapon foglalkozik. Korának uralkodó eszméit elmélyült filozófiai eszmevuttatásokkal akarja feltárni, s a társadalmi hatásokkal és végső soron a betegségekkel, a kóros, de legalábbis egészségkárosító jelenségekkel összefüggésbe hozni. Odáig megy, hogy az ilyen jellegű filozofálásból sem az

egyház, sem a nemesség kritikája nem marad el. Utóbbiban saját nemesi volta sem gátolja. Ezek valójában már nem a szaktudomány kérdései, bár az az egészséges szkepszis, ami benne a gyógyító eljárásokkal szemben él, talán innen is származik. Huszty magát deistának vallja. Ennek megfelel ugyan szociális színezetű humanista szemlélete, de nehezen egyeztethető össze azzal a materialista felfogással, amivel az agyi funkciókat és magát a halált leírja. Miközben a kor vallási és filozófiai áramlatairól értekeznek, meglepő módon foglal állást egyes kérdésekben. Teljesen elutasítja a metafizikát még Kant értelmében is: „Kant úr engedelmével a tiszta metafizika képtelenség. Mint a színek a vaknak, vagy a hangok a süketnémáknak...”

Felmerül a kérdés, hogy helyenként kissé különös filozófiai fejtegetései, illetve vallási felfogása érdemben befolyásolta –e a Diskurs-ban lefektetett tudományos elveket és azok gyakorlatát? Úgy tűnik, nem. Maguk a felvilágosodás filozófusai azok, akik e tekintetben befolyásolták. Saját filozófiai fejtegetései csak érintőlegesen, s inkább elmélkedések, mint tézisek. A determinizmust taglaló fejtegetéseknek célja a prevenció elve mindenekfelett való érvényesítésének teoretikus indoklása.

Noha önálló tudományként Huszty Európában a legelső között művelte, a *politia medica* Magyarországon csak több német egyetemet követően – de Bécs és Prága előtt – kapott tanszéket. Az 1793. november 22-i helytartótanácsi rendelet utasította a pesti egyetemet, hogy a következő tanévtől gondoskodjék a törvényszéki orvostan (*medicina forensis*) és az orvosi rendészet (*politia medica*) tanszékének felállításáról, és ezentúl e tárgyak legyenek részei az

orvosi szigorlatoknak. Első tanára a járványorvosként különösen jól ismert, de a medicina egészében járatos megyei, majd országos főorvos Schraud Ferenc (1761-1806) lett. Két évvel a tárgy tanításának megkezdését követően már nyomdába adta azt a művet, mely hallgatóinak vezérfonalul szolgált. Részben előadásainak gyűjteményét, részben államorvostani kutatásainak eredményét összegezte az „Aphorismi de politia medica” (Pest, 1795.) című 182 oldalas tankönyv, amelyet 1797-ben, Lipcsében is kiadtak. A munka még hosszú évekig e tárgy egyetlen tankönyve maradt. Noha Husztyt külföldön akkor már sokat citálták, a Diskursra való hivatkozást hiába keressük a pesti kar eme hivatalos tankönyvében.

Amikor Schraud 1803-ban Magyarország protomedicusa lett, tanszékét Bene Ferenc (1775-1858) vette át. „Korának hazánkban első orvosi talentuma”-ként aposztrofálta nekrológiájában az Orvosi Hetilap 1858-ban. Új, Schraud vezérfonalánál bővebb és alaposabb tankönyvet írt, *Elemente Politiae medicae* (Budae, 1807.) címmel. Husztyt ő sem idézi, nem hivatkozik rá. Könyvét csak a rendszeres művek (opera systematica) irodalmának felsorolásában, J.P. Frank után, a második helyen említi.

Az orvosi rendészetről szóló irodalomnak Magyarországon Huszty előtt, illetve vele egy időben egyetlen rövid írása van. A hatalmas ismeretanyaggal rendelkező, kiváló nagyszombati, budai, majd bécsi professzor, Plenck J.J. (1735-1807) német-, illetve latin nyelvű törvényszéki orvostani munkája. Ebben, a tulajdonképpeni tárgyat követően, röviden, mindössze néhány lapon összefoglalja az orvosi rendészet alapjait is. Közli abban, hogy részletekbe nem megy, mert azok Frank „*Politia medicajában* igen jól és alaposan írva” megtalálhatók.

Plenck tanártársának, Rácz Sámuelnek köszönhető, hogy a tárgy magyar tudósainak német és latin nyelvű monográfiáit, illetve tankönyveit még a 18. században egy általa magyar nyelven írott „*Orvosi Politia*” egészítette ki. „Első-Beszédében” a közegészségügy minden korabeli kutatójának véleményét juttatja kifejezésre: „Minden jó rendben álló Köz-társaságban a’ legfőbb gondok közzé helyhezteszik a’ nép’ egészségének ’s életének fenn-tartása, és védelmezése; nem-is ok nélkül; mert nem lenni, vagy betegség miatt a’ közönséges szolgálatra alkalmatlannak lenni, a’ Köz-társaságra nézve mind egy.” Ezért fontos a *politia medica* művelése, ...hogy így semmi ki ne maradna, a’ mi a nép’ egészségének és életének fenn-tartására akár miképpen szükségesnek lenni láttatna.” Ma sem kell másképp megfogalmazni a közegészségügy feladatát.

Irodalom

- BIRTALAN, Gy. – SCHULTEISZ, E.: *Enlightment medicine in Hungary*, Introductory paper. In: Seventh Int. Congr. on the Enlightenment, Oxford, 1987.
- DUKA, N., Z.T. Huszty, *Stadtarzt von Pressburg*. In: Proc. XX. Int. Congr. Hist. Med. Berlin, 1968.

FRANK, J.P.: *System einer vollständigen medizinischen policey I-VI*. 1784-1817. Mannheim-Wien.

FRANKENAU, F.: *Die öffentliche Gesundheitspolizey*, Kopenhagen, 1804.

HEBENSTREIT, H.: *Lehrsätze der medizinischen Polizeywissenschaft*, Leipzig 1791.

LINZBAUER, X.F.: *Codex Sanitario-medicinalis Hungariae, Tom III*. Budae 1853.

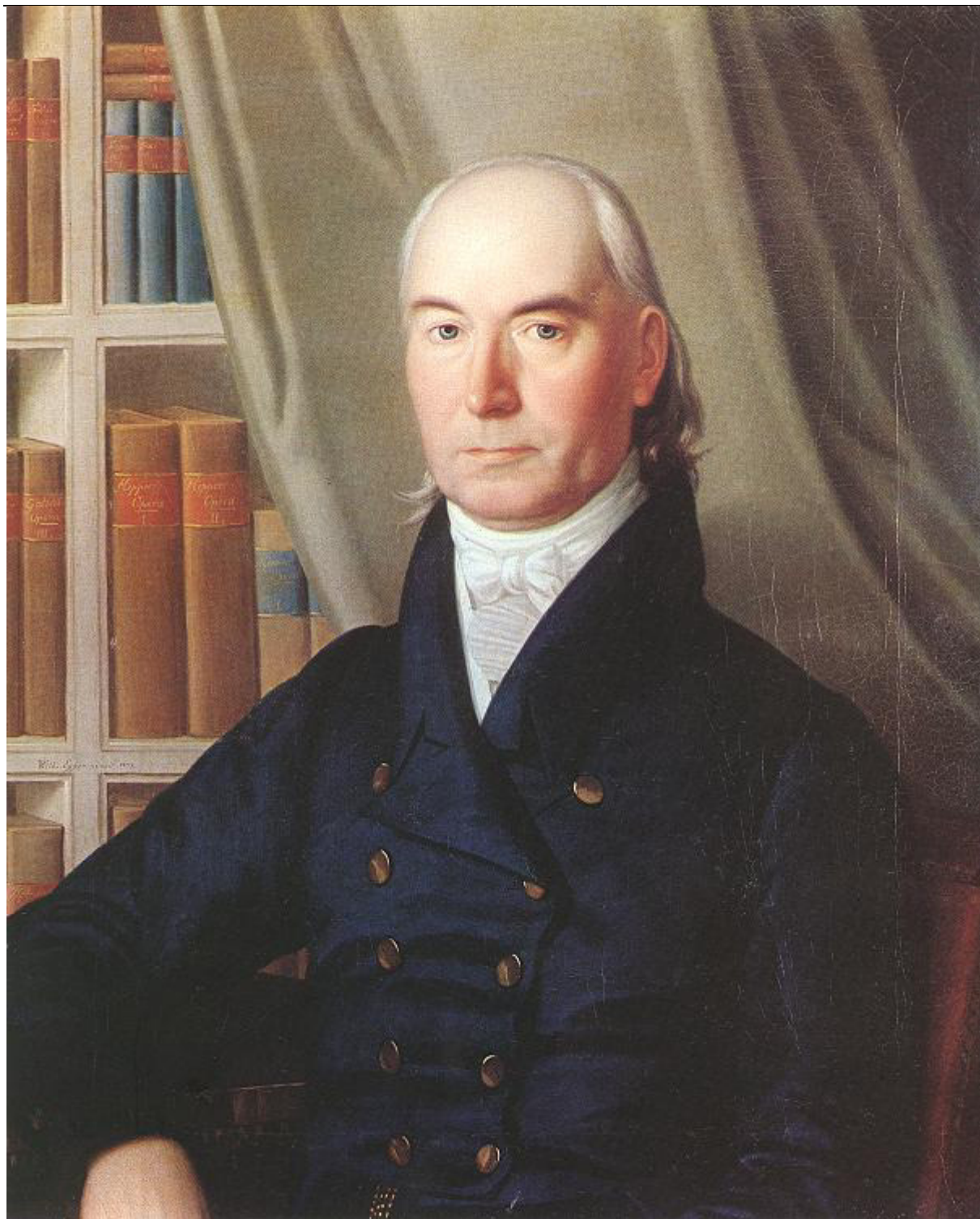
OSTERLOH, K.H.: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Lübeck, 1970.

SCHULTHEISZ E.: *Medicina a felvilágosodás jegyében*. Comm. Hist. Artis Med. (166-169), 1999. 122-132.

STOLL, J.: *Staatswissenschaftliche Untersuchungen und Erfahrungen über die Medizinalwissenschaft*. Zürich. 1812.

1. ábra Plenck J.J.

2. ábra Bene Ferenc